

Andriana Spasova

(Sofia, Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

The figures of the philosopher and the ruler in the Bulgarian Revival textbooks of universal history (Anastas Kipilovski and Nikola Grancharov)

Abstract: In the focus of this article, some aspects of the reception of the ancient paradigm in the textbooks of universal (world) history and civilization during the Bulgarian Revival will be examined. These types of teaching aids are distinguished from textbooks in Bulgarian history, where some models of the ancient past are learned and used as a resource of common cultural heritage. Interestingly, there are numerous translational and universal stories that show a comprehensive and complete image of Antiquity – Ancient Greek, Ancient Roman, Egyptian.

Two examples of textbooks of ancient history are of curiosity – *the lesson of Aristotle* and *the lesson of Solon* in view of a pedagogical model. This model is completely relevant to the Revival reader's horizon of expectations (Hans Robert Jauss's reception theory) and at the same time expands it in a new light. Gradually, ancient knowledge began to function not only as a model of ethical behaviour but also as a literary and historical model of ancient cultural literature.

In the Bulgarian Revival textbooks of universal history of Anastas Kipilovski, Atanasii Cholakov, Yoakim Gruev, Nikola Grancharov, Georgi Yoshev, Nikolay Kazanaki, Rashko Blaskov, Nikola Mihailovski and Ivan Momchilov are presented individual life stories, anecdotes or chronicle stories of worldly recognizable figures. Biographical and event fragments have a cognitive and moral quality. The Encyclopedic character of the Enlightenment tradition sets a new perspective in front of the reader's horizon of expectations for the Revival period.

Key words: Ancient Heritage, universal history, Bulgarian Revival textbooks, the figure of the philosopher, the figure of the ruler, the lesson of Solon, the lesson of Aristotle, Anastas Kipilovski, Nikola Grancharov

Андреана Спасова

(София, Институт за литература, Българска академия на науките)

Фигурите на философа и на владетеля в българските възрожденски учебници по всеобща история (Анастас Кипиловски и Никола Грънчаров)

Андреана Спасова

Възрожденските учебници по всеобща история, издавани от средата на 30-те до средата на 70-те години на българския XIX век, показват развитието на интереса към класическата древност. Тъкмо нейната школка употреба – на историческо знание и нравствено възпитание, е ясен критерий за вече сформирания нов светоглед. Пропорционалният брой на всеобщите исторически учебници спрямо броя на помагалата с подчертано национално-идеологически характер свидетелства за застъпеното светско образование в учебните програми. Отварянето към света и конструирането на този свят във възрожденското съзнание е част от просвещенската идеология. Усвояването на Античността се свързва тясно с постулатите на познанието – енциклопедичността и интересът към позитивните и хуманитарни науки.

Поставената тема въвлича в обсега си включването на редица учебници, като тези на: Анастас Кипиловски, Атанасий Чолаков Хилендарец, Йоаким Груев, Никола Грънчаров, Георги Йошев, Николай Казанакли, Рашко Блъсков, Никола Михайловски и Иван Момчилов¹. Освен издадените учебници по всеобща история интерес представляват и ръкописните учебни помагала, чиято рецепция през Българското възрождане не е за пренебрегване и е определяща за културноисторическия развой на учебникарската книжнина. В тази връзка са свързани и наскоро заявените научноизследователски занимания с ръкописните учебници по история (всеобща, българска, църковна) на Найден Геров във фонд 22 на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, които тук са само маркирани. Прави впечатление, че в описа на фонда е регистриран само един ръкопис, а в действителност при разгръщане на архива са налични пет варианта на световна история с близки озаглавявания (а.е. 604 – „Всеобща история въведение, л. 2–75, „Въведение във всеобща история, л. 82–123, „Кратко всеобщо битописание“, л. 124–195, „Всеобща история. Въведение“, л. 196–221 история под формата на въпроси и отговори, л. 274–291, „Кратко всеобщо битописание“, л. 299–372). Тези учебници и учебни записки показват както

¹ Кипиловски, Ан. Кратко начертание на всеобщата история. (на Иван Кайданов), Будим, 1836.; Чолаков, Ат. Ведение в всеобща история: ч. 1–2 (на Август Шльоцер, прев. от рус.). Цариград, 1851; Груев, Й. Кратка всеобща история (на Сергей Смарагдов). Цариград: 1858; Грънчаров, Н. Древня египетска история: ч. 1. (на Жул Ламе Флери, прев. от рус.). Букурещ, 1858а; Йошев, Г. Кратка всеобща история в прости разкази ради юношества: с въпроси за повторение на разказите, с общо хронологическо обозрение на историята и с 4 исторически харти (на Николай Берте). Белград. 1861; Казанакли, Н. Краткий учебник по всеобща история: ч. 1 (на Георг Вебер, прев. от рус. Н. Соколов). Болград, 1864; Блъсков, Р. Въведение във всеобща история, с кратко прибавление от старобългарската история (на Август Шльоцер, прев. от рус.). Болград, 1864 – Чолаков и Блъсков превеждат един и същи немски учебник през руски; Михайловски, Н и Момчилов, Ив. Очерки из историята и народните сказания: ч. 1. (прев. от руски). Виена, 1865; Михайловски, Н. Ръководство към всеобщата история: ч. 1. Древният мир (на Д. Иловайский). Виена, 1873. Известни са поне два ръкописни учебника – на Андрей Робовски. Обща история на Щрек (вж.: Стоянов, М. „Ръкописи от Елена“ – В: Еленския сборник, под ред. на Ст. Сираков. София: Издателство на ОФ, 1968, с. 450–451) и на Найден Геров. Всеобща история (НБКМ–БИА, Ф. 22, а.е. 604, 1–378).

* This work was supported by the Bulgarian Ministry of Education and Science under the National Research Programme “Young scientists and postdoctoral students” approved by DCM # 577 / 17.08.2018.

продължителните и системни занимания на Н. Геров към съставянето на учебно помагало, така и прецизният му историографски интерес.

Едновременно с това част от споменатите възрожденски просветители издават учебни пособия, свързани с обучението по националната, свещенна и османска история. Самите учебници по световна история и цивилизация включват фрагменти от тези три поотделно изучавани предмети. Така този тип светска книжнина препотвърждава в синкретичен вид познанието, което е вече заложено в училищните програми. Във всеобщите учебници логично и безпроблемно е включването на раздел за елино-римската древност наред с други антични истории: вавилонска, еврейска, египетска, персийска, великомакедонската и други. Ако в началните раздели понякога присъства библейският разказ, то в последните се засяга най-новата история на Европа, Турция, Америка, Индия през XIX век, застъпваща се с времето на нейния автор и съответно с времето на нейния преводач. В тези учебници паметта за българското минало отсъства и с малки изключения след това е „вмъкната“ от преводача като част от световната памет.

Характерният преводен характер за възрожденската книжнина е напълно съответен и при универсалните истории. Рецепцията минава изцяло през руски език, но някои от учебниците са първоначално написани от френски или немски автори (Жул Ламе Флери, Август Шльоцер, Георг Вебер). Въпреки че българският преводач чете опосредено книгата през руския вариант, нейният автор не винаги е споменат. Интересно е как за възрожденския рецепиент е по-важно да се спомене оригиналният източник, макар и той реално да не му е познат. На свой ред обаче в учебника – посредник по-често няма сведение за използването на автентичните източници на античните фрагменти. Понякога само се споменават различните съвременни книги, от които учебникът е съставен (като например у Любен Каравелов). Така всеобщите възрожденски истории са с неясен компилативен характер и с анонимна „опосредена косвена рецепция“ (Вълчева 2010: 234).

След като тук Античността е разпозната като рецептивен модел, не по-малко интересно е тогава как и доколко българската история намира място на световната историографска сцена и откъде-докъде се простира възрожденското познание за универсална история. В българската образователна сфера от XIX век тази нова дисциплина „е оценена като идеологически ресурс, който регламентира споделимостта на културното наследство и по този начин поощрява формирането на престижна колективна идентичност“ (Лилова 2003: 202). От една страна, е разколебана устойчивата традиция на предмета катахизис в европейските културни центрове, за разлика от задължителните предмети като всеобща история и чужди езици². От друга страна, българската история остава вън от структурата на универсалния учебник. Така възрожденският преводач (Р. Блъсков, Д. Манчев, Й. Груев, Н. Геров) понякога се оказва

² Такъв е примерът с преведената от Манка Попова статия „Програма за главното девическо училище в Прага“. И ако катахизисът е „предмет, който не е задължителен за не Римокатолическите ученици“, то от всеобщата история се изучава твърде малък фрагмент, насочен практически към българските възпитанички – „най-голямо внимание се обръща на културните събития (на военните и политическите не толкова)“ (Попова 1871).

провокиран да се намеси директно като съ-автор, дописвайки превеждания от него учебник. Йоаким Груев изрично изтъква своята адаптация като „волен превод“ в предговора към всеобщата история на Смарагдов – „Така в средната история съкратих руската, та вместих българската история, колкото допусаи обемът на книгата по-пространно“ (Груев 1858: I).

Мястото на класическата древност заема приблизително една трета от целия материал във всеки всеобщ учебник през Българското възраждане. В тези помагала се представят отделни живоописания на исторически лица, които са знакови за световната култура и литература. Биографичните фрагменти имат познавателно-наравоучителен характер, показвайки обществената и научна дейност на повече или по-малко известни личности.

Всеобщите учебници, илюстрирайки обществената и научна дейност на конкретна историческа личност, извеждат на преден план различните видове добродетели и пороци. Ето защо изследването не предполага цялостен поглед върху Античността – културата, религията, традицията и отделни политически събития на гърци, римляни, египтяни и други източни народи. Между множеството антични имена в учебниците по всеобща история тук ще бъдат изведени имената на два повтарящи се образа. Това са фигурите на философа (Солон, Сократ, Платон, Аристотел, Анаксагор) и на владетеля (Крез, Филип Македонски, Александър Велики, Алкивиад, Ликург, Перикъл, Семирамида). Тези фигури ще бъдат проследени през различни исторически и митологични визии.

Светските учебни истории задават етико-прагматичния модел, по който младата възрожденска публика се възпитава. Посредством парадигматичните образци на философията и политиката в читателското съзнание се извеждат идеите за любовта към отечеството, добродетелта *ἀρετή* и различните нейни проявления (доблест, достойнство, превъзходство и др.).³ В компилативните учебници отношението между фигурите на философа и владетеля в повечето случаи е разгърнато под формата на вторичен мит – преплитането между фикционален и историографски наратив. Анекдотичният характер в разказа е изрично открит за възрожденската образоваща се публика. Новото секуларизирано познание разширява естетическото и историческо поле на читателския хоризонт (Яус 1998: 47).⁴ Едновременно с това различното знание във всеобщите истории се вписва напълно в контекста на възрожденската книжнина и нейните определящи я функции – образователна, възпитателна, утилитарно-прагматична, етическата, социално-политическа.

³ Тук понятието „арете“ е разбирано по Аристотеловата трактовка: „Съставки на добродетелта са справедливостта, смелостта, умереността, щедростта, великодушието, свободният дух, кроткостта, разсъдливостта, мъдростта. По необходимост най-големи добродетели са най-полезните за другите хора, щом добродетелта е способност да творим добро“ (Аристотел 1993: 70). Вж. също интерпретацията за Аристотеловото „арете“ в съчиненията на: Рождественский 2016 и Иванов 2015.

⁴ „Отношението между литература и читател има както естетически, така и исторически импликации“.

Връзката между философа и владетеля е позната в модифициран вариант още от древния диалогичен модел учител (мъдрец) – ученик⁵, който беше разгледан по-рано в кратките повествователни форми през Възраждането. В поставената тук проблематика могат да се открият две корелации:

1. опозицията между непросветения и неморален властник и добродетелния мъдрец и/или
2. положително възпитателно въздействие на учителя към неговия ученик-владетел.

Фигурите на политика и на философа предполагат няколко първоначални въпроса – как тези образи са изградени, какво място те заемат в античния дял на всеобщата историческа книжнина, какви добродетели те утвърждават и какви пороци заклеймяват.⁶ Търсените възможни отговори ще бъдат контекстуализирани в няколко взаимосвързани посоки – античната, европейската и възрожденската.

В изследването се предприема опит за проследяване как фигурите на управляващия и на мъдреца функционират в българските учебници, посредством косвената рецепция на Херодот (*Историята*) и на Плутарх (*Успоредни животописи*). Подходящ пример е историческата митологема за Солон и Крез, която Богдан Богданов извежда като „историята за винаги провалящия се цар“ (Богданов 1998: 206). Този сюжет е детайлно разгърнат в учебника „Древна египетска история: ч.1“ (1858) на Никола Грънчаров. Друг ценен за темата на изследването пример е анекдотичната история за Аристотел и Александър Македонски.

Популярният разказ за възпитанието на владетеля-завоевател на античния свят присъства по своеобразен начин в първия всемирнен исторически учебник през Българското възраждане – „Кратко начертание на всеобщата история“ (1836) на Анастас Кипиловски. И останалите всеобщии истории засягат проблема за ролята на практическото познание (по Аристотел) – за доброто възпитание на индивида и на обществото. С подобни образци се визират отношенията между Алкивиад и Сократ, между Перикъл и Анаксагор и други. Образите на владетели като Солон, Ликург, Персей, Филип и на философи като Сократ и Аристотел са не по-малко важни в „Разкази за старовременните хора“ от Любен Каравелов (1873-1874). Петте исторически брошури за древността не са част от учебната словесност⁷, но са пряко свързани с нея на няколко нива – като обща тематика, структура, стил и изведени антични присъствия.

⁵ Мотивът за диалога между мъдреца и поучавания е изведен и анализиран от Аретов 1990: 96, 99, 142, 143.

⁶ Изказвам благодарност на доц. Николай Гочев за проведения през 2014 г. курс „Класическо образование и идея за класическа древност в България“ и за коментарите и разговорите върху възрожденските учебници по всеобща история.

⁷ Д. Лилова обръща внимание и на още три възрожденски книги от този тип – на А. Илиев. Съкратена история на умственото развитие в Европа (прев. от И. Писарев). Цариград, 1875; на П. Кисимов. Откритието на Америка. Книга забавителна и полезна за всеки (на И. Е. Кампе). Виена, 1875/1876 и на обявата „Покана“ на Д. Коцов за издаването на История на развитието в старо време (от Дж. Дрепер). –Напредък, г. X, бр. 61, 1875, с. 242. Вж: Лилова 2003: 162.

Двата образа – на самоизтъкващия се владетел и на иронизиращия философ, отвеждат към понятията за властта и знанието. Античните идеи на Платон („Държавата“, „Теетет“, „Софистът“, „Държавникът“), Аристотел („Никомахова етика“) и Теофраст („Характери“) допълват противопоставянето между фигурата на политика и мъдреца в нравствено-философски аспект. Произходът на двете ярки личности се свързва с две от характерните маски на античната комедия – на ироника „εἰρων“ и на самохвалкото „ἀλαζών“. Фигурите на ейрона и алазона са разгърнати при Нортърп Фрай (1987: 305-310) като сблъсък на различни поведенчески модели, при който накрая е изведена моралната авторска позиция.

Образите на владетеля и философа ще бъдат интерпретирани и спрямо европейския просвещенския проект на Имануел Кант („Критика на способността за съждение“), на Монтескьо („За духа на законите“) и на Дьони Дидро („Политически авторитет“). Двете парадигми – античната и европейската, служат за инструментариум, през който се кристализира водещата идея за прагматизирания разум и педагогическия морал у българските преводачи на всеобхватните исторически помагала.

Литературно-историческият разказ за Античността изпълнява важна познавателна функция в обучението на подрастващите ученици и изобщо на популярната читателската публика. Наред с това, че всеобщите истории имат за цел да разказват увлекателно и разбираемо за един непознат древен свят, те неизбежно следват още една задача. В урока за дадена историческа личност стои Аристотеловата етическата функция и основната ѝ опозиция – добродетели и пороци: „Впрочем по това кое избираме – дали благата (τ' ἀγαθὰ) или пороците (τὰ κακά) – се определя какви сме, а не по мнението ни“ (Аристотел 1993: 62). Тези морални категории са и прагматически осмислени както в античната, така и във възрожденската култура и нейните представи за знанието (Дамянова 2004: 56-65). Не на последно място това познание е осмислено през индивидуалното израстване на реципиента – самообразователната функция, която показва най-високата степен на самоосъзнаване и самопросвещение.

В този тип учебни помагала урокът за древногръцкия и древноримския свят е цялостно представен и последователно изучаван в сравнение с кратките повествователни жанрове (параболи, анекдоти, басни, кратки разказчета в букварите, ръководствата, нравоученията, писмовниците), където рецепцията на античния свят е по-фрагментарно застъпена. В последните античното име е припознато по-скоро като име на авторитет, отколкото като име на познавателен интерес. Афинитетът към античната традиция се канализира през ярките исторически персонажи, които задават житейския модел за следване. Изводите на Афр. Алексиева върху едни от първите енциклопедични помагала „Буквар с различни поучения“ (1824) и „Славеноболгарское детоводство. Част II“ (1835) ясно очертават връзката между културните нагласи на древните и разбиранията на възрожденските читатели:

„В тях [владетели и военачалници, философи, художници, поети – бел. м. А. С.] човекът от Възраждането търси да открие онези норми на поведение, на които трябва да подчини своя живот [...] онези прояви и схващания на древните, които

[...] най-вече биха могли да окажат положително въздействие върху формирането на характера на малките читатели“ (Алексиева 1984: 21).

Извеждането на властника и на философа във всеобщите истории е познат модел за българската публичност през XIX век, но той има нови проявления и различен педагогически ефект. Например, в симптоматични енциклопедични учебници (на д-р Петър Берон и на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович), фигурите на Филип Македонски, Александър Велики и Аристотел са вплетени като дидактични афоризми. Става дума за краткия нравоучителен фрагмент при Берон „Различие между баща и учител“ (Берон 1824: 59) и аналогично при Бозвели „Различие отца и учителя“ (Бозвели, Васкидович 1835: 41)⁸. Същите тези образи са конструирани по друг начин в универсалните учебнически истории. Сюжетът за философа-баща и владетеля-ученик е откъс от подробен и последователно разгърнат разказ за историческото развитие на цивилизацията. Разбира се, образите отново функционират в морализаторската парадигма, въведени със същите антични анекдоти. Но вече съотнесени към допълнителните задачи на образователната словесност – сформирание на историко-филологическа компетентност.

На въпроса кои древни автори и кои класически жанрови форми предпочита да преработва нравоучителна и историографска книжнина, може да се припомнят наблюденията на Др. Вълчева. Авторката установява, че най-силно застъпената „скрита“ рецепция през Възраждането, е на античния морализатор Плутарх. Вълчева привежда ценни съпоставки между Плутарховите „Успоредни живописи“ и „Нравствени съчинения“ („Moralia“) и разделите „Различни истории“ и „Повести нравоучителни“ при Берон и Бозвели.

„Положено в контекста на повсеместния през епохата на Европейското и Балканско просвещение интерес към Античността, това обилие от имплицитни препратки към старогръцки автори стои напълно закономерно. Еманципирайки се от теологията, просвещенската етика гради нов морален кодекс, насочен към постигането на отсамно „земно“ благополучие, и често търси опора в примерите за човешко поведение, завещани от гръко-римската и източната древност. Неслучайно първообразите на учебническите *exempla* са главно произведения с биографичен характер“ (Вълчева 2010: 233; разр. моя – А. С.).

Позволих си да приведа по-обширен цитат, за да обособя тезата на Д. Вълчева, която кореспондира с тезата на изследването. А именно, за възрожденския читател фрагменти от Плутарх и Диоген Лаерций („Животът на философите“) са едни от най-„удобните“ антични образци или списъци с образцови животоописания. Нравствено-дидактичното учение се съчетава с познавателния аспект на биографията и тези две антични формули са близки до просвещенските и в частност национални цели.

⁸ Този възрожденски откъс съответства на античния оригинал при Плутарх (1981: 27). За съпоставката вж. Вълчева 2010: 240.

1. Урокът на Аристотел или за „примерния“ ученик Александър Македонски

Еднакво смислопораждащи са времевите рамки в училищните всеобщи истории. За целите на разглежданата тема по-необходимо е да се проследи началният раздел, най-често наречен „вехта“, „стара“ или „древна“ история. Изборът, за това от кой период да започва светската история и откъде докъде тя да се простира, е предзададен от чуждия автор, който компилира своето помагало. В зависимост от това по коя история се преподава, възрожденският читател научава различна версия за началото, обхващаща голям времеви диапазон. Понякога древният свят обединява свещената и профанната история, разпростирайки се от Сътворението до упадък на Западна римска империя (476 сл. Хр.). Преведените през руски учебници по всеобща история са напълно съответно на възрожденския светоглед, носещ спомена на средновековната религиозна култура. В този светоглед е „невъзможно да се игнорира православната християнска рамка“ (Гочев).⁹

Тъкмо по този начин е представена античната словесност в първия възрожденски учебник по всеобща история. Анастас Кипиловски превежда „Кратко начертание на всеобщата история“ (1836) от Иван Кайданов, като допълва книгата по няколко разнотипни начина:

1. с физиономичните за Възраждането паратекстови форми – двойното посвещение, полемичното обръщение, показателно пълния спомоществателен списък (срв. Капалова 2007: 313-334);
2. с цял раздел „най-нова история“ (1818–1835);
3. с автентичния съставен лексикон.

Автентичното посвещение „Към любезните прочитатели! Любезни братя болгари“ дава повод да се открие античното присъствие във възрожденската книжнина, свързано с обръщение към богиня Темида. Утилитарно-прагматичното възприятие на Ан. Кипиловски придърпва литературноисторическите мотиви и идеи на древния свят, за да ги инкорпорира като възпитателен модел.

В „Предварителни понятия“ Ан. Кипиловски следва дословно Ив. Кайданов, въвеждайки българския читател в езика на историографията. В края на учебника отново се поставя акцент на научната терминология, като тук тя е пространно изведена в речников вариант и е напълно съответна за базисното огромяване на ученика. Руският автор концептуализира историографската рамка: пояснява същността на историята, нейните видове спрямо предмета ѝ – църковна, политическа (гражданска), естествена. Става ясно, че всеобщата и частна (национална) история спадат към политиката и е най-близко до съвременното схващане за учебния предмет „история“ – „повествование, заради достопаветни произшествия, дето са случили в царства“ (Кипиловски 1836: I). Първоначалните уговорки се отнасят и до времевите граници, по които е структуриран учебникът. От трите обособени от Кайданов дяла –

⁹ Цитат от споменатите семинарни занятия, конкретно разискващи рецепцията на античната традиция в учебниците по всеобща история на Ив. Кайданов, С. Смарагдов, Н. Берте и др.

стара (вехта), средна и нова история, предварителните думи илюстрират как повествованието за древността е детайлизирано и по-цялостно изведено.

Създава се първоначално впечатление за дисбаланс между епохите, което в следствие на съдържателно ниво е опровергано. Първо, класическата древност е внимателно разчертана в седем периода за разлика от значително по-едри общи раздели, само по три, за средновековния и новия свят. И второ, освен за периодизацията, античният код има водеща роля за класификацията по още един критерий, свързан с етноса и етнографията: „Етнографическо, или по народи, разделение на вехтата история“ (Кайданов 1847: IV).¹⁰ Обособени са пет вида исторически разказ – за вехтите азиатски и африкански народи, за персийското и за гръцкото царство до покоряването му от Александър Велики, за македонската монархия и превземането ѝ от римската империя и за нейния упадък. Античният наратив следва една повтаряща се схема, която засяга преди всичко действието на войната – надмощието или възхода на знакови исторически личности и народи.

Предварителните уговорки видимо открояват древността, независимо от това, че разграбяването на следващите епохи е също така изчерпателно представено в самия текст. Решението на Кипиловски да изведе съдържанието в началото, а не в края, както е при Кайданов, внася по-ясно и точно разбиране. Нагледно се вижда как отделните глави в средновековната и съвременната история са имена на държави и управления: Франция, Испания, Италия, Восточна римска (греческа) империя, Британия, Португалия, Германия, Арабийското царство, Съвременни народи и др. Отново политическо-военния дискурс е изведен на преден план. Безспорно обаче фрагментите за древногръцката и древноримска история са най-обемно конспектирани, обхващащи над десет страници за разлика от всеки друг раздел, който заема една-две страници с малки изключения (Кипиловски 1836).¹¹

„Вехтата“ история безпроблемно обединява две различни парадигми – античната и християнската. Синкретичният модел на учебника позволява да се очертае един митонаратив, който показва историческата динамика и континуитет между църковната и политическа линия. Старата история успоредява присъствията на различни знакови фигури от двете парадигми. Например, третият период обединява образите на „пророка и Боговдъхновената законодателя Мойсея“ (с. II) и на митичния основател на Рим, Ромул. Друг паралел, открит като пети и шести период на старата история, обвързва античните владетели Кир и Александър Велики и фигурата на Иисус Христос. Образователно-информативната функция на учебното четиво очертава хронологията посредством имената на древни общоизвестни фигури.

Прави впечатление, че още на титулната страница от „Краткое начертание.“ е поместено като мото част от пролога на Премъдрост Соломонова (1:1-2). По същия

¹⁰ По същия начин е изведено в оригинала: „Етнографическое, или по народамъ, разделеніе древней исторіи“ (Кайданов 1847: VI).

¹¹ Става дума за „История на македонската монархия“ (с. 27–31) и от „Новата история“ за крайните уроци, озаглавени „Съвременни произшествия“ за Северна и Южна Европа (с. 99–106; 109–116; 123–128; 138–152). Но дори и тези изключения също са в по-сбит и съкратен вариант конспектирани в сравнение с Рим и Елада.

начин религиозното и светско познание присъстват и в помагалата на В. Чолаков, Р. Блъсков, Й. Груев, Г. Йошев. Мотивите за първите хора, всемирния потоп и вавилонското стълкновение непосредствено предхождат кратките обзорни страници за древните народи (индийци, китайци, перси, гърци, римляни). За възрожденските читатели, които изучават общата история на Др. Манчев, Н. Казанакли или Н. Михайловски, древността има друга визия и изключва библейския разказ. През призмата на този конкретен критерий може да се проследи социокултурния механизъм на нецентрализирано образование през българския XIX век. Става ясно как изборът за превод на учебна компилация предопределя представата за Античността като културно-историческа епоха.

Възрожденското разбиране за ползата на историята се оказва доста близко до класическата представа. Утилитарно-прагматичната линия според античните автори превръща историческата словесност в модел за развитие на нравствената и политическа личност. Тази идея се пренася от античния към просвещенския и романтичен светоглед като ехо в контекста на българския XIX век. Древногръцкият историк Полибий формулира основополагащата роля на всеобщата история: „...хората не разполагат с по-резултатно средство за усъвършенстване от знанието за миналото. Но след като не единици и не мимоходом, а така да се каже всички – от начало до край – са държали на това, твърдейки, че най-истинското възпитание и подготовка за политическа дейност е изучаването на историята и че споменът за преживелиците на други е най-действителният и единствен учител на умението да се понасят с благородство превратностите на съдбата“ (Полибий 2001; разр. моя – А. С.)¹².

За българския читател от XIX век посланието на Полибий под една или друга форма се среща в паратекстовете (предимно в предговорите, обръщенията и посвещенията) на учебниците по всеобща история. Предговорът към „Кратко начертание на всеобщата история“ на Анастас Кипиловски прозвучава като своеобразен античен отглас на древногръцкото разбиране за прагматиката на историческото познание. Съвсем очаквано книжовникът изтъква ролята на един от ревностните спомоществатели за новобългарското образование – Иван Бакалоглу. Прави впечатление, че написаното посвещение „Почтеннородний и Родолубивий Господине Йоанне Иван Добрийов Х. Бакалоглу!“ е билингва (на български и гръцки език) и има двоен адресат. В него Кипиловски се обръща и към античната богиня на справедливостта Темида –

„За да ся посвяти тойзи мой труд на тебя богинята Темис [...] защото ти най-паче желайш да ся впечатлят в крехките души на нашите малолетни деца, знанията на историята, дето тия като обем злите и добрите работи на човеческият род, представлява секому примери, за да стане добър человек“.

¹² Цит. по – <https://antichniavtori.wordpress.com/2008/11/15/pgh01/>

Ἐντιμότης καὶ φιλογενεῖς
Κ ό ρ ε
ΙΩΑΝΝΕ ΔΟΜΠΡΗ
Χ. ΒΑΚΑΛΟΓΛΥ!

Τὸ νὰ ἀνιερῶν ἄτος ὁ κόπος μὴ εἰς ἐσὲ
ἢ δεὰ Θεμὶς ἐπροσδιώρισε. Τὸ δε
ἰσως ἀπερασίοδη ἔτω, διότι Ἐσὺ ἐπιδυ-
μεις προ πάντων νὰ ἐγχαράξῃς τὰς
τροφεὰς ψυχὰς τῆς Νεολαίας μας αἱ
γνώσεις τῆς ἱστορίας, ἡ ὅποια ἐμπεριέχε-
σα τὰς κακὰς καὶ καλὰς πράξεις τὸ ἀν-
δρὸν γένος, προβάλλει εἰς ἑκαστον
πολλὰ παραδείγματα εἰς τὸ νὰ γένῃ καλὸς
ἄνθρωπος.

Ἀλλ' ἐν φίλε μοῖ! ταύτην τὴν μικρὰν
μεν ἐνόησον τῆς ὑμετέρας φιλογενείας
προσφοράν, μεγίστην δὲ ὡς πρὸς τὴν μελ-
λσαν ἑαυτῆς ὀφείλειαν εἰς τὴν ὑμετέραν
Νεολαίαν, ἥτις δικαίως δελεῖ ἀναπέμπε
ἀγωνίως ἐπαίνους καὶ ἐνλογίας εἰς ἐπὶ τὸν
συνεργήσαντα διὰ τὴν φανῇ εἰς τὴν το
παρὸν κοι νοφέλεις ἔργον. Ἐγὼ δὲ με ἐγ-
κάρδιον ἀγάπην ἔχω τὴν τιμὴν νὰ εἶμαι

Τῆς ὑμετέρας ἐντιμότητος
φιλογενείας . . . εἰλικρινέστατος
φίλος

Ἀναστάσιος Στογιάννοβιτς
Κηπιλόβσκις.

Почтеннородный и Родолюбный

Господине

ΙΩΑΝΝΕ ΔΟΒΡΩΒЪ Χ. ΒΑΚΑΛΟΓΛΥ!

За да ся посвети тойзи мой трудъ на
Тебѣ Богинята Θεμὶς опредѣлила. Туй
нарочилося може быти Теби зато, зашто
Ты найпаче желайши да ся впечатля-
ють въ крѣжкитѣ души на нашиѣ мало-
лѣтны дѣца, знаиѣта на Историѣта дѣто
тѣя като объема здытъ и добрыѣ работы
на челоѣвческіѣ родѣ, предоставляѣа
секиму примѣры за да стани добарѣ че-
ловѣкъ.

И така прѣими друже мой това мое-
то мало воистица предѣ Вашето Любиро-
діе приношеніе, а велико въ своѣта по-
льза, която щѣ ся роди отъ него между
нашата юность, дѣтотѣя, по справедли-
вость ще воздаѣа хвала и благословеніе
вѣчно на Тебе, който усодѣйствоѣа да
ся яви на свѣтъ тѣя общепользна вещь,
а азъ сѣсъ сердечна любовь ѣмаѣ чести
да сѣмъ

На Вашето
Почтеннѣйше
Любиродіе

искреннѣйшій
другъ
Анастасій Столяновичъ
Кипиловскій.

Кипиловски, Ан. Кратко начертание на всеобщата история (на Иван Кайданов).
Будим 1836. Посвещение на гръцки и български език.

Просвещенският призив за формиране на определени хуманни качества чрез знанието на своето и чуждото минало предполага нов тип осъзнаване към историческото четиво. Ето защо универсалните истории притежават познавателен и морално-дидактичен облик. Персонификацията на гръцката богиня отвежда към темата за отсъждането на истината и добродетелния начин на живот. Олицетворението на Темида е разпознаваем културен маркер на общественно-правните и религиозни аспекти на реда и законите. Не е учудващо, че тъкмо учебниците по всеобща история намират художествен израз на политически процеси, свързани с национално-освободителното движение през Възраждането.

2. Урокът на Солон. Свещеният и светският образ на историята.

От всички споменати автори на светски учебни истории единствено Никола Грънчаров (1858а) представя пред възрожденския читател помагало с изцяло антична тематика. Оказва се, че специализираната древност не е за древногръцката или древноримската цивилизация, а за египетската. Това не измества факта, че през Българското възраждане във всички всеобщи възпитателни книги елино-римската античност е най-пространно и детайлно застъпена.

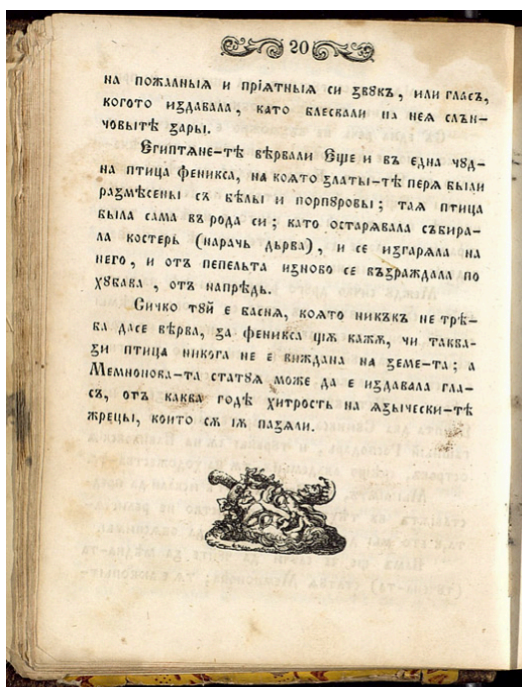
Тук възниква въпросът дали „Древня египетска история: ч. 1“ изобщо трябва да се причислява към всеобщите, след като липсват традиционните раздели на „средновековна“, „нова“ и най-нова“ история. Все пак не бива да се забравят две уточнения. Първо, тук е представен не само литературно-историческият разказ за

Египет, но и за повечето древни цивилизации като: Асирия, Мидия, Вавилон, Израел, Персия. Още повече, че се включват отделни фрагменти за историята на Рим и Елада. И второ, това е само първата част от двутомното училищно четиво, което обхваща древната и съвременна история. Тези две кратки разяснения потвърждават схващането за педагогическата книга на Н. Грънчаров като част от корпуса на всеобщите истории.

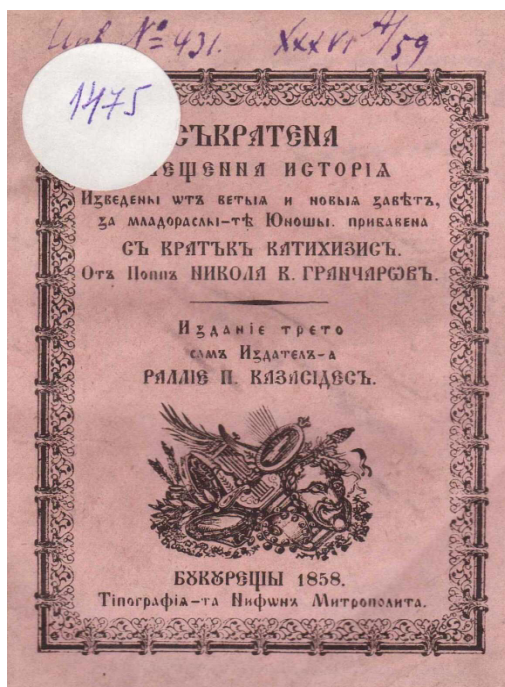
Подобно на въпроса „защо всеобща“ да е египетската история, изниква и въпросът „защо египетска“ и дали това има отношение към свещената история. В случая с преведения учебник на Никола Грънчаров, по-скоро е неправдоподобно да се мисли, че критерий за избора на коя да е Античност (Египетска, Елинска, Римска) има връзка с целта да бъдат застъпени едновременно библейският и античният модус. Естественият исторически развой успоредява разказите за евреите и египтяните и ги поставя в началото на знанието за човешката цивилизация. При това Н. Грънчаров е възнамерявал да допълни целия курс на учебника. Както религиозният пласт присъства в египетската история и е напълно съответен на християнското съзнание и богословско учение през Българското възраждане, така и обратното движение се засича – в стремежа си за реклама на светската история поп Н. Грънчаров пише обявление за нея в третото издание на „Съкратена свещена история или примери от старите свети мъже“ (1858).

Може да се даде още един любопитен пример, свързан с визуалната култура и оформлението на възрожденската книга. В същата религиозна книга на Н. Грънчаров освен няколко библейски изображения на Сътворението, на Христовото възкресение, на Дева Мария, Иисус Христос и Светия Дух, на Мойсей, на разпъването на Иисус, изведнъж читателят се натъква на глава на сатир с музикален инструмент (Грънчаров 1858б)¹³. Със същия художествен образ на митологичното същество завършва главата „Паметници египетски“ в универсалното помагало по всеобща история (Грънчаров 1858а: 20). Иконичните християнски образи присъстват със сатири, развеселените пияни спътници на Дионис с човешка глава и кози крака.

¹³ Изредените рисунки са на съответните страници: с. 2, 10, 19, 20, 35 и 46.

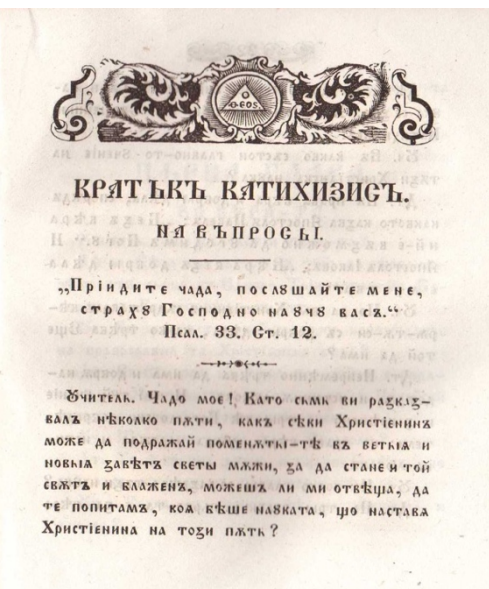
Изображение на глава на сатир
Грънчаров, Н. Древня египетска история.
Част 1. Букурещ 1858а, с. 20.

Изображение на глава на сатир
Грънчаров, Н. Съкратена свещенна
история. Букурещ 1858б, предна корица

Грънчаров, Н. Съкратена свещенна история. 1858б, с. 20–21.

Свещената и светска парадигма са успоредени, но това не говори толкова за тяхното взаимодопълване, колкото за определена тип адаптиран прочит. Православната религиозна линия не е типична за историографския наратив на световните древни цивилизации. Независимо от това тази линия непрекъснато присъства като тип морализаторско говорене, противопоставящо християнската етика на езическите суеверия.

Осмислянето на историята като първостепенен учител и огледало на човешкия опит е изведено в мотото към предговора „Историята е глас на мъртвите, която поучава нас живите“ (Грънчаров 1858а: V). Това мото е вече добре познато на възрожденската публика в преведената от Христо Василев „История на великий Александра македонца“ (1844). След мотото-шаблон още в началото Никола Грънчаров насочва читателското внимание към същността и функцията на историческото съчинение. Прагматиката на времето и образователно-възпитателният модус са застъпени в „Древня египетска история“ и свидетелстват за разпознаваемата и задължителна стилистика на възрожденската книжнина (Василев 1844). Учебникът по всеобща цивилизация сформира идеята за историята в няколко възлови посоки – като светско познание, като култивиране на паметта и като школко нравоучение.

В предговора Н. Грънчаров ясно дефинира предмета и обекта на книгата – „Този наш труд е твърде частен [...] доволен наставник и за учители и за ученици, освен туй и на всеки любопитен родолюбец [...] Тази история е част от всеобщата“ (Грънчаров 1858а: VI; разр. моя – А. С.). Египетската история е не само учебник за преподаване на всеобща история, но тя е и книга за патриотичното възпитание на българина. Предаността и интересът към националното минало са част от постоянния и „устойчив интерес към чуждото минало“ (Лилова 2003: 165). Тази зависимост показва един „необичаен баланс между чуждо и свое в най-мощния ресурс на националната идеология – историографията“ (пак там).

Общите просвещенски идеали, характерни за европейската историографска мисъл, са релевантни и близки до българската идея. Светският предмет във възрожденската учебна програма разширява читателския хоризонт, без задължително той да минава през оценъчните идеологически клишета. Всеобщият културен код (античен и европейски) задава нови етико-просвещенски параметри – изравняване на интереса към знанието за другия с интереса към знанието за себе си.

Нравствените умозаклучения, които се намират на страниците на възрожденските универсални учебници, се вписват едновременно в религиозния и просвещенски модел. Един показателен пример е прозаичният фрагмент Солон и Крез в „Древня египетска история: ч. 1“ от Н. Грънчаров. Тук е представен популярният исторически разказ за огромното богатство на последния лидийски цар и пороците, които го съпътстват – алчност и властолюбие.

Името на Крез е широко разпространено с двете знакови фрази – нарицателният израз „богат като“ и решаващото обръщение – припомняне на философското поучение „О, Солоне, Солоне!“. Поставен пред изключителна ситуация – опасността да бъде убит от персийския цар Кир, Крез си спомня поучителните анекдоти на атинския

законодател и философ Солон. Тази история във възрожденския учебник е развита в два непослователни урока – единият „Солон и Крез“ и другият, който се появява по-нататък – „Битка Тимберийска“ (Грънчаров 1858а: 66-71 и 82-88).

Произходът на митичния сюжет е ясен – той тръгва от Херодотовите исторически новели и се среща при Плутарховите животоописания. Сергей Аверинцев извежда теоретично биографичния подход на Плутарх като самобитно явление и дава пример за характерния морализаторски наратив със споменатия исторически фрагмент за Солон и Крез.¹⁴ Повечето уроци („Египтяните на първите времена“, „Семирамида“, „Смърт Сарданапалова“, „Нападение скитов“, „Пръстен Гигесов“ и др.) в учебника на Грънчаров обаче следват по-скоро рецепцията на Херодот, отколкото на Плутарх. А тя от своя страна минава двойно опосредена – през руското и оттам през френското педагогическо помагало. Френският историк Жул Ламе Флери издава учебната книга „Пълен курс на историята, разказана за юноши и деца“, а след това тя е преведена едновременно на руски и оттам на български в съкратен вариант.¹⁵

Популярността на педагогическото помагало се дължи на уелото му реализиране и адаптиране като образователно четиво. Историческата фактология в него е увлекателно представена, липсват каквито и да е било препратки към използваната литература и е написан на разбираем език. Това е ценно качество за всеки учебник, особено за историческите съчинения. В тях авторът понякога в стремежа си да докаже причинно-следствените връзки или изворовия материал, изпада в прекомерно усложнен и обстоятелствен начин на писане. Този отрицателен модел за училищно четиво е разпознат при някои български автори като Т. Шишков и е определен за „педагогическа катастрофа“ (Лилова 2006: 263). Разбира се, „Древна египетска история: ч.1“ е урок за това как трябва да се изготвя един учебник и този модел става възможен именно чрез преводаческата рецепция. Докато помагала по родна история са сформирани чрез компилаторската техника от преводни и български текстове, които учебникарят решава сам как да структурира и впише.

Относно лидийската новела, озаглавена „За щастieto“ в един от последните български преводи на Херодот, Доротеи Гетов разяснява: „Солон и Крез са живели по различно време и срещата между тях е въображаема“ (Херодот 1982). Богдан Богданов извежда фикционалността на Херодотовите истории между мита и художествената проза, давайки примери с мнението както на античните автори Дионисий Халикарнаски и Аристотел, така и на съвременните изследователи (Богданов 1998: 195). Митичният сюжет – за глупавия користолюбив владетел Крез и за иронизиращия го мъдрец-законодател Солон, е илюстриращ модел за пътя на античните мотиви във

¹⁴ „Солон; дело в том, что жизнь Попликолы, по Плутарху, есть практическая реализация того идеала жизни доброго гражданина, исполняющего долг перед отечеством, продолжающего жизнь в потомках и любовно оплаканного после смерти, который Солон сформулировал в своих стихах и в своем знаменитом ответе Крезу о счастье“ (Аверинцев 1973: 218).

¹⁵ Вероятно става дума за френския учебник Cours complet d'histoire racontée aux enfants et aux petits enfants. 1829–1844, който на руски излиза като История всеобщая в рассказах для детей в две части – „История древняя в рассказах для детей. том 1“ (1858) и „История Греции в рассказах для детей. том 2“ (1859). Българският превод на първата част от Н. Грънчаров излиза същата година с руския, което свидетелства за едновременната рецепция на Античността през френски в двата контекста.

всеобщите истории. Темата за справедливостта и благополучието е с подчертан иносказателен характер. Тъкмо това послание намира подходяща основа за утвърждаване на двата разглеждани образа съобразно дидактичната прагматика на българския XIX век.

Във възрожденския исторически текст се долавя отражението на античния мотив за одързоставянето „ὕβρις“ и възмездие на богинята на истината „Δίκη“. Самонадценяването на митичния герой (Прометей, Икар, Белерофонт, Арахна, Ниоба и др.) води до задължителното трагическо наказание, с което и той е разпознат. При античните автори Хезиод, Солон и Аристотел хюбрисът е етично понятие, което се приписва на изключителните личности и се изразява чрез дума или действие. На желанието за безпрепятствено достигане до божественото като богатство, вечност и свръхумение се противопоставят нравствените ценности – човешките добродетели и постепенното усвояване на знанието.

Урокът на Солон е не само осмислен в педагогически план, но е в етико-философски и социално-политически. С този урок възрожденският ученик заучава как пороци като користолюбие и високомерна самозабрава на управляващия (Крез) могат да бъдат трансформирани и превъзпитани чрез морализаторските анекдоти на мъдреца (Солон). Противопоставянето между античните образи на владетеля и на философа носи конкретно послание. А именно – края на една монархия (Лидия в лицето на последния владетел Крез) и началото на демократическото управление (Атина в лицето на законодателните реформи на Солон). В исторически план двата образа са несъвместими и тъкмо този анахронизъм още повече довежда до надделяване на посланието в идеологически и просветенски аспект. Античната рецепция на този сюжет се свързва с асоциативността на възрожденската публика към Османската империя и нейното разпадане в опозиция в европейската нравствена система.

През Българското възраждане преводната рецепция на всеобщите истории дава възможност читателят да се запознае с един нов хоризонт на очакване. Възрожденските всеобщии истории показват нагледно един всеобхватен и завършен образ на Античността – древногръцка, древноримска, египетска. Именно позоваването на известните антични имена в учебниците по световна история и цивилизация е свързано както с характерния за възрожденското време просветителски патос, така и с обособяването на морално-дидактичните уроци на класическата древност, в разчитането и откриването на изказаните истини-норми от образцовите фигури на Античността.

Статията се опита да разкрие отделни моменти от начина, по който възрожденският читател надниква в един съвсем непознат свят на древната история и как чете два нейни урока отвъд конкретната познавателно-информативност на този тип четива – урока на Аристотел и урока на Солон с оглед на един залегнал педагогически модел. Този модел е напълно релевантен към възрожденския читателски хоризонт и в същото време го разширява в нова светлина. Постепенно античното познание започва да функционира не само като образец за етично поведение, но и като литературно-исторически образец на античната културна словесност.

ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев 1973: *Аверинцев, С.* Плутарх и античная биография. К вопросу о месте классика жанра в истории жанра. Москва: Наука.
- Алексиева 1984: *Алексиева, А.* Петър Берон и Неофит Бозвели – преводачи на разкази от гръцки. – В: Сб. Майстори на превода. София: Народна култура, 20–29.
- Аретов 1990: *Аретов, Н.* Преводната белетристика от първата половина на XIX век. Развитие, връзки с оригиналната книжнина, проблеми на рецепцията. София: Св. Климент Охридски.
- Аристотел 1993: *Аристотел.* Реторика. Предговор, въстъпителна студия и превод от старогръцки проф. д-р Ал. Ничев. София: Софи-Р.
- Аристотел. 1993: *Аристотел.* Никомахова етика. Прев. Т. Ангелова. София: Гал-Ико.
- Берон 1824: *Берон, П.* Буквар с различни поучения. Брашов 1824.
- Богданов 1998: *Богданов, Б.* Мит и литература. Проблеми на типологията и поетиката на старогръцката литература до епохата на елинизма. София: Хемус.
- Бозвели и Васкидович 1835: *Бозвели, Н. и Васкидович, Ем.* Славеноболгарское детоводство за малките деца. Част II. Крагуевце 1835.
- Василев 1844: *Василев, Хр.* История на великий Александра македонца която описува неговото рождение, живот, юначество и смърт. Прев. от гръцки от „Животът на Александър Македонски“ на Псевдо-Калистен. Белград.
- Вълчева 2010: *Вълчева, Др.* Скрита рецепция на Плутарх в българската учебникарска книжнина през Възраждането. – *Studia classica Serdicensia*, Том I, *Musarum semper amator*. София: Св. Климент Охридски.
- Геров: *Геров, Н.* Всеобща история. НБКМ – БИА, Фонд 22, а. е. 604, л. 1–378.
- Грънчаров 1858а: *Грънчаров, Н.* Древня египетска история: ч. 1. (на Жул Ламе Флери, прев. от рус.). Букурещ.
- Грънчаров 1858б: *Грънчаров, Н.* Съкратена свещенна история или примери от старите свети мъже, които са поживели в ветия и новия завет, прибавена с кратък катихизис. III изд. Букурещ.
- Дамянова 2004: *Дамянова, Р.* Отвъд текстовете: културни механизми на Възраждането. София: Елгатеx.
- Иванов 2015: *Иванов, Д.* Аретѐ: идеи и образи на сборната добродетел. (История на Аретѐ). София: Сиела.
- Кайданов 1847: *Кайданов, И.* Краткое начертание всеобщей истории. XV издание. Санктпетербург: К. Жернакова.
- Капралова 2007: *Капралова, Н.* Спомоществователството и нормата през Възраждането. – В: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. Съст. Н. Данова и др. София: Гутенберг, 313–334.
- Каравелов 1873-1874: *Каравелов, Л.* Разкази за старовременните хора. Част I. За старите индийци и египтяне; част II. За старите финикияне, асирияне и перси; част III. За старите гърци; част IV. За старите римляне; част V. За старите евреи и китайци. Прев. от рус. Букурещ.
- Кипиловски 1836: *Кипиловски, Ан.* Кратко начертание на всеобщата история. (на Иван Кайданов). Будим.

- Лилова 2003: *Лилова, Д.* Възрожденските значения на националното име. София: Просвета.
- Лилова 2006: *Лилова, Д.* Българският разказ за падането под османска власт: исторически канон без месианистичен мит. – Критика и хуманизъм, кн. 1, 2006, 255-273.
- Плутарх 1981: *Плутарх.* Успоредни животописи. Прев. Б. Богданов. София: Народна култура.
- Полибий 2001: *Полибий.* Всеобща история: Т. 1–3. Прев. В. Русинов. София 2001. Цит. по <https://antichniavtori.wordpress.com/2008/11/15/pgh01/>.
- Попова 1871: *Попова, М.* Програма за главното девическо училище в Прага. – Читалище, бр. 15, 1 май 1871, 470–471.
- Рождественский 2016: *Рождественский, М.* Аристотел за убеждаването с характер. – В: https://aaduce.files.wordpress.com/2012/12/m-rozhdestvenskiy_aristotle-on-persuasion-through-character-ed-01-2016.pdf
- Фрай 1987: *Фрай, Н.* Анатомия на критиката. Прев. Васил Дудеков и Христо Кънев. София: Наука и изкуство.
- Херодот 1982: *Херодот.* Исторически новели. Прев. Д. Гетов. София: Народна култура.
- Яус 1998: *Яус, Х. Р.* Исторически опит и литературна херменевтика. Прев. М. Фратева и Р. Стаменова. Съст. А. Ангелов. София: Св. Климент Охридски.
- Jauss 1982: *Jauss, H. R.* Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics. Translated by Michael Shaw. Minneapolis: University of Minnesota Press.